ARAB TILIDA O‘TIMLI VA O‘TIMSIZ FE’LLAR MOHIYATI, BELGILARI VA O‘ZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLILI

Nuriddin Yusupboyev
Oriental universiteti Tillar-1 kafedrasi o‘qituvchi-stajyori

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tili grammatikasidagi الفعل المتعدي (o‘timli fe’l) va الفعل اللازم (o‘timsiz fe’l) tushunchalari "Mafatih al-I‘rob" asari asosida tahlil qilinadi. Maqolada ushbu fe’l turlarining ta‘riflari, belgilari, turlari, gapda tutgan o‘rni va o‘zbek tili bilan qiyosiy tahlili beriladi.

Kalit so‘zlar: arab tili grammatikasi, الفعل المتعدي, الفعل اللازم, o‘timli fe’l, o‘timsiz fe’l, الجملة الفعلية, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. This article analyses the concepts of الفعل المتعدي (transitive verb) and الفعل اللازم (intransitive verb) in Arabic grammar based on the work Mafatih al-Iʿrab. The article examines definitions, features, types, syntactic roles and a comparative analysis with the Uzbek language.

Keywords: Arabic grammar, transitive verb, intransitive verb, verbal sentence, comparative linguistics.

1. KIRISH

Arab tili grammatikasi — o‘zining aniq va mukammal tizimi bilan ajralib turadigan tillardan biridir. Ushbu tizimda fe’l (الفعل) eng markaziy o‘rinni egallab, uning turlari va gapda tutgan vazifasi alohida o‘rganiladi. Arab tilshunosligida fe’llar o‘ziga xos mezonlar asosida tasnif qilinadi: zamonga ko‘ra (o‘tgan, hozirgi-kelasi, buyruq), ma‘lum-noma‘lumga ko‘ra va eng muhimi — to‘ldiruvchiga munosabatiga ko‘ra.

Aynan so‘nggi tasnif — ya‘ni fe’lning o‘timli (المتعدي) yoki o‘timsiz (اللازم) ekanligini aniqlash masalasi — arab tilini o‘rganuvchilar uchun ham amaliy, ham nazariy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Chunki bu tasnif nafaqat grammatik tahlilga, balki gapning to‘g‘ri tuzilishiga, tarjimaga va uslubiyatga ham bevosita ta‘sir qiladi.

Ushbu maqolada Abd ar-Rahman an-Najdining "Mafatih al-I‘rob" asaridan foydalanib, الفعل المتعدي va الفعل اللازم tushunchalari ilmiy-tahliliy tarzda o‘rganiladi. Maqola arab tili darslarida qiyosiy metodni qo‘llash orqali o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalar uchun ham foydali bo‘lishi ko‘zda tutilgan.

2. الجملة الفعلية — FE’LLI GAP

"Mafatih al-I‘rob" asarida fe’lli gap (الجملة الفعلية) quyidagicha ta‘riflanadi: fe’l va faoldan tashkil topgan, ya‘ni musnad (fe’l) va musnad ilayhi (faol) dan iborat gap. Fe’l gapning asosiy elementi bo‘lib, uning ifodalanishi arabchada ikki turda bo‘ladi: birinchi (asosiy) tur — fe’l + faol, ikkinchi tur esa noma‘lum fe’l + o‘rinbosar faoldan iborat. Fe’lli gapning eng kam ikkita tarkibiy qismi bo‘ladi: musnad (fe’l) va musnad ilayhi (faol). Agar fe’l o‘timli bo‘lsa, gap tarkibiga maf‘ul bih (to‘ldiruvchi) ham qo‘shiladi.

3. الفعل — FE’L: TA‘RIF VA TURLARI

Fe’l (الفعل) — harakat va holatni zamon bilan birgalikda ifodalovchi so‘z turkumi hisoblanadi. "Mafatih al-I‘rob"da ta‘kidlanganidek, fe’lning ma‘nosi ikki qismdan tarkib topadi: hodisa (الحدث) va zamon (الزمن). Agar faqat hodisani ifodalasa — masdar (مصدر) bo‘ladi, faqat zamonni ifodalasa — naqis bo‘ladi. Fe’llar zamonga ko‘ra uch turga bo‘linadi.

الفعل الماضي — O‘tgan zamon fe’li: O‘tgan zamonda bajarilgan harakat yoki ro‘y bergan holatni bildiradi. Belgilari: ta’ at-ta’nis as-sakina va ta’ al-fa’il al-mutaharrikani qabul qilishi. Misol:

ذَهَبَتْ هند ورَجَعَتْ — Hind ketdi va qaytdi

الفعل الأمر — Buyruq fe’li: Kelasi zamonda biror fe’lni bajarishni talab qiluvchi so‘zdir. Uning belgisi — talabni o‘z-o‘zicha ifodalashidir. Shuni ta‘kidlash kerakki, muzore’ fe’l ba‘zan la an-nahiya yordamida talabni ifodalasa-da, bu buyruq fe’li emas.

الفعل المضارع — Hozirgi-kelasi zamon fe’li: Hozirgi va kelasi zamondagi harakat yoki holatni ifodalaydi. Asosiy belgisi — boshiga muzora’a harflaridan birining (أ, ن, ي, ت) qo‘shilishidir. Bu harflar zamirga ishora qiladi:

ذَكَرَ / يَذْكُرُ — esladi / eslaydi

4. FE’L VA FAOLNING SONDA MUVOFIQLIGI

Arab grammatikasining muhim tamoyillaridan biri — faol ikkilik yoki ko‘plik bo‘lsa ham, fe’l doim birlikda qoladi. "Mafatih al-I‘rob"da bu qoida uch misolda ko‘rsatiladi:

قَادَ الطَّالِبُ فَرِيقَهُ — Talaba jamoasini boshqardi (birlik)

قَادَ الطَّالِبَانِ فَرِيقَهُمَا — Ikki talaba jamoalarini boshqardi (ikkilik)

قَادَ الطُّلَّبَةُ فَرِيقَهُمْ — Talabalar jamoalarini boshqardi (ko‘plik)

Ko‘rinib turganidek, uchala gapda ham fe’l قَادَ shakli o‘zgarmay qolmoqda — bu qoida arab tilini o‘rganuvchilar ko‘p xato qiladigan jihatlardan biridir.

5. FE’L VA FAOLNING JINSDA MUVOFIQLIGI

Fe’lni faolga jins jihatidan moslashtirish ikki holda bo‘ladi: majburiy va joiz. Fe’lni majburiy ravishda muannas shakliga keltirish — faol haqiqiy muannas bo‘lib, fe’lga bevosita ulashgan bo‘lsa (نَجَحَتْ مَنى), yoki faol yashirin zamir bo‘lib haqiqiy muannas o‘rnida tursa (الشَّمْسُ طَلَعَتْ). Joiz hollar: faol fe’ldan ajralib kelsa, faol majoziy muannas bo‘lsa yoki kasra ko‘plik bo‘lsa.

6. الفعل اللازم VA الفعل المتعدي

Arab grammatikasining eng muhim taqsimotlaridan biri fe’lni o‘timli va o‘timsizga ajratishdir. "Mafatih al-I‘rob" asarida bu masala aniq va qisqa ta‘riflar orqali yoritilgan.

6.1. الفعل المتعدي — O‘timli fe’l

O‘timli fe’l – O‘timli fe’l arab tilida fe’l fa foildan tashqari gapda to‘ldiruvchi (mafu’lun bihi) qatnashishini talab qiladigan fe’ldir. Bu fe’lni o‘timsiz feldan farqlash yo‘li unda olmosh qo‘shib ko‘rish hisoblanadi.

Bir to‘ldiruvchili fe’llar

أَكَلَ مُحَمَّدٌ الطَّعَامَ — Muhammad taomni yedi

شَرِبَ الوَلَدُ الْمَاءَ — Bola suvni ichdi

Ikki to‘ldiruvchili fe’llar

Bu turdagi fe’llar ikki maf‘ulni nasb qiladi: asl mubtado va xabar bo‘lmagan ikki maf‘ulni nasb qiluvchilar (كَسَا kabi) va asl mubtado va xabardan bo‘lgan ikki maf‘ulni nasb qiluvchilar (ظَنَّ kabi).

كَسَا المُصَلِّي الفَقِيرَ ثَوْبًا — Namozxon kambag‘alni kiyim kiyintirdi

ظَنَّ خَالِدٌ الدَّرْسَ صَعْبًا — Xolid darsni qiyin deb o‘yladi

Uch to‘ldiruvchili fe’llar

Ular son jihatidan cheklangan bo‘lib, asosan xabarlash fe’llari kiradi: أَعْلَمَ, أَرَى va shunga o‘xshashlar.

أَعْلَمَ خَالِدٌ أَخَاهُ الخَبَرَ حَقِيقَةً — Xolid akasiga xabarni haqiqat ekanini bildirdi

6.2. الفعل اللازم — O‘timsiz fe’l

O‘timsiz fe’l — maf‘ul bihni nasb qilmaydigan, faol bilan cheklanib, to‘ldiruvchi talab qilmaydigan fe’ldir. Bunday fe’lda harakat faqat faolning o‘zida qoladi. O‘timsiz fe’lning ikki asosiy belgisi: birinchisi, unga ismdagi zamir qaytarilmaydi (الكُرْسِيُ جَلَسَهُ — xato); ikkinchisi, undan to‘liq maf‘ul ismi yasab bo‘lmaydi (جَلَسَ dan مَجْلُوسٌ emas, faqat مَجْلُوسٌ عَلَيْهِ deyiladi).

O‘timsiz fe’l harf jar orqali bilvosita to‘ldiruvchi olishi mumkin, ammo bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri maf‘ul bih hisoblanmaydi:

ذَهَبَ الطَّالِبُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ — Talaba maktabga ketdi

جَلَسَ الرَّجُلُ عَلَى الكُرْسِيِّ — Erkak stulga o‘tirdi

7. الفاعل — FAOL VA UNING TURLARI

Faol (الفاعل) — fe’lni ijobiy yoki inkor tarzda bajarganini bildiruvchi ism bo‘lib, fe’lli gapning ikkinchi asosiy ruknidir. Faol doimo raf‘ holatida (marfu‘) keladi. "Mafatih al-I‘rob" asarida faolning besh turi ko‘rsatilgan: (1) oshkora ism, (2) alohida oshkora zamir, (3) ulanma oshkora zamir, (4) yashirin zamir va (5) ta‘vil qilingan masdar.

Oshkora ism sifatida:

أَتَى أَمْرُ اللهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ — Allohning amri keldi, uni shoshiltirishga urinmang

Alohida oshkora zamir sifatida:

مَا ذَاكَرَ إِلَّا أَنَا — Faqat men dars tayyorladim

8. O‘ZBEK TILI BILAN QIYOSIY TAHLIL

O‘zbek tili va arab tili fe’l tizimini qiyoslashda, ikkala tilda ham o‘timli va o‘timsiz fe’llar kategoriyasi mavjudligi yaqqol ko‘rinadi. Bu o‘xshashlik o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalar uchun arab tilining ushbu bo‘limini o‘zlashtirishni engillashtiradi. O‘zbek tilida o‘timli fe’llar to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘ldiruvchi bilan keladi — bu tuzilma arabcha gaplar bilan mutanosib. O‘timsiz fe’llar esa ko‘makchi bilan ishlatiladi, xuddi arabchada harf jar kabi.

Shu bilan birga, farqlar ham mavjud. Arab tilida fe’lning o‘timsizligi ba‘zan faqat harf jarning yordami bilan aniqlanadi, o‘zbek tilida esa ko‘makchilar mustaqilroq ishlaydi. Arab tilida jins va son muvofiqligini belgilaydigan maxsus qoidalar mavjud, o‘zbek tilida bunday moslik tizimi yo‘q. Arab tilida ikki va uch maf‘ul oluvchi o‘timli fe’llar ham o‘zbek tilidan keskin farq qiladi.

9. XULOSA

Ushbu maqolada "Mafatih al-I‘rob" asari asosida arab tilida الفعل المتعدي (o‘timli fe’l) va الفعل اللازم (o‘timsiz fe’l) mavzusi batafsil tahlil qilindi. Quyidagi xulosalarga kelindi:

– Arab tilida fe’lning o‘timli yoki o‘timsizligini aniqlash uchun ikki muhim belgi qo‘llaniladi: zamir qaytarish imkoni va to‘liq maf‘ul ismi yasash imkoni.

– O‘timli fe’llar bir, ikki yoki uch to‘ldiruvchi olishi mumkin. Bu xilma-xillik arabcha gapni semantik jihatdan boy va aniq qiladi.

– O‘timsiz fe’llar to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘ldiruvchi olmaydi, lekin harf jar orqali bilvosita aloqa o‘rnata oladi.

– Faol arab tilida doim marfu‘ (raf‘ holatida) keladi va oshkora ism, zamir yoki ta‘vil qilingan masdar shaklida bo‘lishi mumkin.

– O‘zbek tili bilan qiyoslash ko‘rsatadiki, ikkala tilda ham ushbu kategoriyalar mavjud, lekin arab tilida jins va son muvofiqligi qoidalari o‘zbek tilidan farq qiladi.

Bu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalar arab tili grammatikasini o‘rganishda ona tilidagi analogiyalardan foydalanib, materialni chuqurroq va

tezroq o‘zlashtirishlari mumkin. Oliy ta‘lim muassasalarida arab tili darslarida qiyosiy metoddan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. محمد عبد الله جمال الدين ابن هشام الأنصاري. شرح قطر الندى و بل الصدى. – بيروت، ١٩٩٤. – ٦٥٤ ص.
2. An-Na'im. Arabcha o‘zbekcha lug‘at. – Toshkent: Xalq merosi, 2003.
3. Hasanov M. Arab tili. – Toshkent: C Global Books, 2019.
4. Yusupboyev Nuriddin. (2025). Arabic Verb Tenses and Their Grammatical Analysis. American Journal of Philological Sciences, 5(05), 231–234. https://theusajournals.com/index.php/ajps/article/view/5679
5. Sirojiddin SOTVOLDIEV. (2024). Lexical-Semantic And Functional Analysis Of Translations From The Arabic Press. Zien Journal of Social Sciences and Humanities, 39, 15–17. Retrieved from https://zienjournals.com/index.php/zjssh/article/view/5817